

Демографски преглед

Београд

Година VIII

Број 29/2008

ЗАШТО ГРАДОВИ СРБИЈЕ БРЖЕ СТАРЕ ОД СЕЛА?

Становништво Србије спада у најстарије европске и светске популације. Процес демографског старења посебно је унапредовао током последње деценије двадесетог века. С једне стране смањење удела младих, а с друге пораст удела старих у укупној популацији Србије главне су карактеристике овог процеса. Основни узрок лежи у вишедеценијској недовољној репродукцији становништва која је утицала на знатно сужење базе потенцијалних мајки. Стога ни хипотетичко тренутно достизање нивоа укупне плодности неопходне за просту замену генерација не може у наредним деценијама зауставити опадање укупног броја становника нити значајно успорити развој процеса старења (Никитовић, 2006а; UN, 2003; UN, 2005).

Демографска хомогенизација Србије. Посматрано регионално, територија Србије се временом све више хомогенизује у погледу достигнутог нивоа демографске старости. Полови старења првобитно формирану у Војводини и источној Србији током последњих двадесетак година проширили су се и на остатак земље одражавајући тако појаву генералног уједначавања демографских карактеристика међу регионима државе (Никитовић, 2006б). У том погледу, посебно током последње деценије, долази и до смањивања јаза у нивоу процеса демографског старења између градских и сеоских средина Србије. Иако су наша села и даље демографски старија од градова, као резултат деценијских перманентних, практично неповратних, миграција од села ка граду, процес демографског старења у урбаним срединама далеко брже напредује. Ту, наизглед парадоксалну, појаву покушаћемо сажето да представимо уз помоћ транспарентних демографских показатеља.

Од 161 општине у Србији (према Попису становништва из 2002) њих 34 (једна петина) без градских су насеља односно целом својом територијом обухватају само насеља административно-статистички означена као „остала“. Условно смо таква насеља разматрали као сеоска, те ове општине нису могле бити предмет анализе процеса демографског старења према типу насеља. Преостале четири петине (127) од укупног броја општина у Србији имају бар једно урбано насеље на својој територији, које, осим у случају Чајетине и Сечња, представља и општински центар. Анализа је показала висок ниво сагласности између коришћених индикатора процеса старења (индекси који представљају релативне односе између великих старосних група). Стога су овом приликом саопштени само резултати анализе индекса који упоређује величину најстарије и најмлађе старосне групе, тј. број људи старих 65 и више година према популацији млађој од 20 година. Предност овог показатеља је што, узимајући у обзир

само крајеве старосне пирамиде, чији је утицај на пораст опште демографске старости пресудан, експлицитно одражава и промене у нивоу плодности и ефекте продужетка животног века.

Очекивана поларизација између старачких, руралних области и виталнијих, урбаних средина није више тако доминантна као у претходним деценијама, нарочито не у Војводини. Узрок томе је у бумеранг ефекту поменутих интензивних миграционих кретања. С обзиром на то да је ниво плодности деценијама уназад низак готово у целој земљи, без обзира на тип насеља, данашњи градови Србије своју бољу демографску виталност у односу на села дугују увозу становништва у најбољим репродуктивним годинама управо из окружујућих аграрних подручја. Међутим, након неколико деценија највећи део тих генерација ушао је у групу старог становништва, а да је при том иза себе оставио генерације знатно малобројније од сопствених, доприносећи порасту опште старости градске популације. Наставак овог тренда треба очекивати и у блиској будућности, чиме сеоска подручја неће више имати ексклузивно обележје главних зона депопулације у земљи. Другим речима, процес демографског старења, као феномен непознат у досадашњој људској историји, у наредном периоду показује своју пуну снагу управо у урбанизованим подручјима Србије (Никитовић, 2006а).

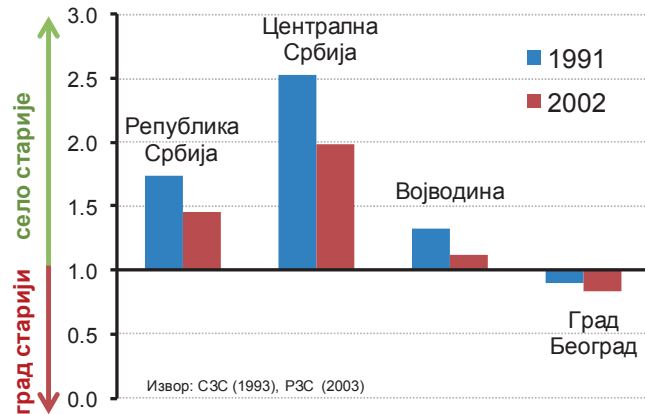
Процес демографског старења. Према индексу старења, урбана популација ни у једној општини Србије није у 2002. забележила смањење достигнутог нивоа старости из 1991. године, док се то догодило са сеоском популацијом у свега две општине (Прешево и Бујановац, у просеку за 40%). Међутим, када се упореди брзина којом је старила популација у урбаним подручјима у односу на руралне средине, индекс показује да је градска популација Србије старила готово дупло брже од сеоске, при чему је процес текао веома сличним темпом и у Војводини и у централној Србији.¹ Другим речима, чак је у више од 85% од свих општина градско становништво старило бржим темпом од сеоског.

Захваљујући томе, разлика у нивоу демографске старости између два типа насеља је значајно смањена у односу на старење из 1991. године. При том, у Војводини је та разлика спала на ниво од око 10%, док је територију Града Београда још 1991. карактерисала демографски старија урбана у односу на руралну популацију. Попис 2002. је регистровао да је ова разлика у међувремену порасла, показујући да је индекс старења виши за 16% у урбаним срединама београдских општина.

¹ С обзиром на јединствене просторно-демографске одлике Града Београда, територија централне Србије је, у овом раду, разматрана без учешћа 16 београдских општина, према Попису 2002.

С друге стране, због вишег почетног нивоа, села у централној Србији су и даље старија од градова и то двоструко, иако се између два пописа разлика смањила скоро за 30%, што регионално представља највеће смањење у држави (табела 1).

Графикон 1. Однос индекса старења село/град

Графиком 1 јасно указује на даљи правац процеса демографског старења, који, коначно, води ка хомогенизацији региона Србије у погледу општег нивоа старости становништва, уклањајући још увек постојеће разлике између урбаних и руралних средина. Генератор овог процеса свакако је главни град, на чијој територији је урбана популација већ две деценије старија од свог руралног окружења.

Регионалне разлике. Постоје два разлога зашто се ниво демографске старости у Војводини није значајно разликовао између два типа насеља ни према Попису из 1991. у поређењу са централном Србијом. Први је географског карактера, у смислу да административна дистинкција између градских и сеоских насеља у Војводини није тако јасно демографски изражена као у централној Србији, услед међусобно различитих географских услова, који су различито утицали како на физиономски развој насеља, тако и на организацију мреже насеља у ове две макроцелине. Други је последица чињенице да је процес демографског старења у Војводини започео раније, па су и међусобне разлике у погледу нивоа старости по типу насеља почеле раније да се смањују у покрајини него у централној Србији.

Иако су градске средине брже демографски стариле у односу на сеоске у последњој деценији двадесетог века, у неколико мањих општина у Војводини, као и у Београду и Новом Саду, урбани делови општина су још према Попису из 1991. имали старију популацију од руралног окружења. Када су у питању мање општине, важно је нагласити да важећа статистичко-административна подела насеља на градска и остала, посебно у Војводини, не одражава увек јасно границу између сеоских и урбаних подручја, јер је формалне природе. С друге стране, два највећа града у земљи представљају половине привлачења становништва чији је просторни утицај далеко шири од оквира региона у којем се налазе. Територије данашњих десет београдских општина, које целом својом површином или делом територије формирају насеље Београд, биле су у целини рецептивни центри без обзира на формални административни статус насеља која је чине. Другим речима, како се Београд ширио као насеље, рубни рурални делови су такође били захваћени имиграцијом што их је временом трансформисало и формално у делове града. Пошто је тај процес у току, данашња рурална насеља у непосредном контакту са Београдом временом ће свакако постати његов са-

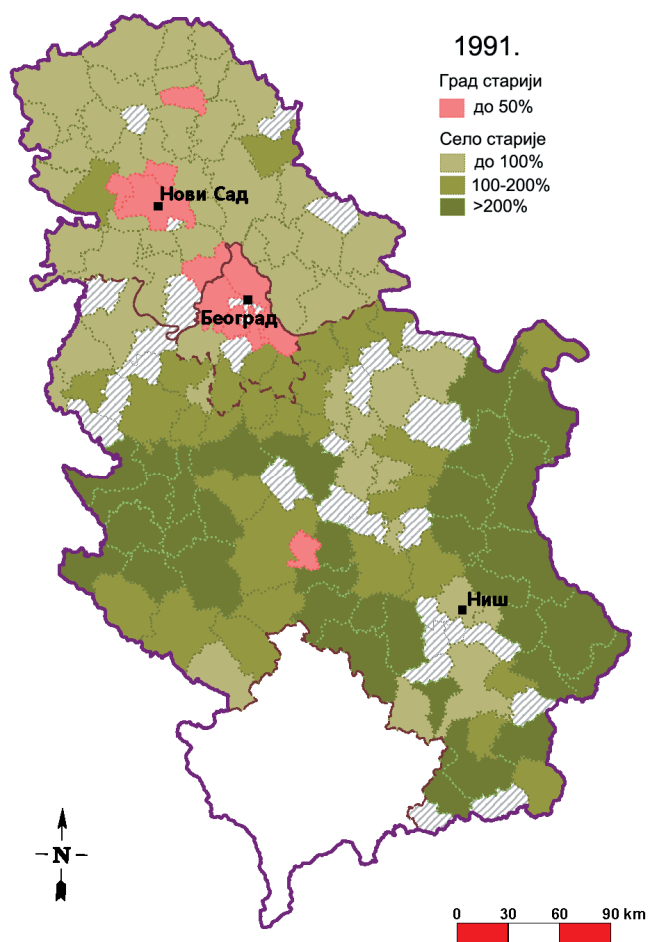
ставни урбани део. Стога је разумљиво да ниво демографске старости општина које формирају насеље Београд не указује на типичну дистинкцију град-село, као у централној Србији. Слично објашњење стоји и за Нови Сад, чија се зона утицаја као имиграционог пола, у последњој деценији, проширила на знатно већи регион од покрајинског, посебно када су у питању избегличке имиграције (Lukić, Nikitović, 2004). Међутим, општине централне Србије, нарочито у пограничним, планинским областима, одликује другачији модел демографске старости према типу насеља где је јасно изражена разлика између урбаних центара и њиховог, емиграцијом опустело, старачког, руралног окружења. Узрок је управо супротан оном везаном за два највећа имиграциона центра у земљи. За разлику од њих, општински и регионални центри ове макроцелине црпили су највитаљније становништво највећим делом из непосредног руралног окружења, да би, након што су „потрошили“ популационе ресурсе „залеђа“, практично окончали свој демографски успон.

Ако смо током периода интензивне индустријализације земље, за време социјалистичког узлета 60-их и 70-их година прошлог века, били свесни да се становништво неповратно пресељава из села у градове, сада смо сведоци бесповратних миграција из урбаних општинских центара у једина три велика градска средишта Србије. Наиме, Београд, Нови Сад и Ниш остали су једине оазе популационе концентрације у нашој земљи. Остали урбани центри, који су то постали током поменутог периода, усисавањем становништва из својих сеоских залеђа, зауставили су сопствени популациони раст до почетка распада СФРЈ не достигавши бројку од 100.000 житеља. Популациона инјекција узрокована форсираном социјалистичком индустријализацијом у овим градовима није подстакла оживљавање процеса природног обнављања њиховог становништва. Стога је недовољно рађање од стране више десетина генерација, посматрано уназад, замрзло популациони раст општинских центара Србије, који су данас углавном представљени остарелим досељеницима из аграрног окружења чији потомци понављају мигрантску историју родитеља, осим што се овај пут пресељење одиграва из некадашњих брзорастућих градова у једина три демографски витална средишта земље. Другим речима, једино још Београд, Нови Сад и Ниш могу да покрију губитке становништва, изазване већим бројем умрлих од рођених, увозом људи из мањих градова у Србији. При том, овај процес формирања три популациона острва у демографској пустињи је додатно убрзан логичном чињеницом да мигранте чини економски најактивнији односно репродуктивно најспособнији део популације градова из којих бесповратно одлазе. То практично значи да преостале урбане средине Србије не само што остају без становништва, већ и без потенцијалног потомства оних који одлазе, што ће дугорочно још више убрзати не само смањење ових градова, већ и њихово демографско старење не остављајући им готово никакву могућност за демографски опоравак путем природног обнављања.

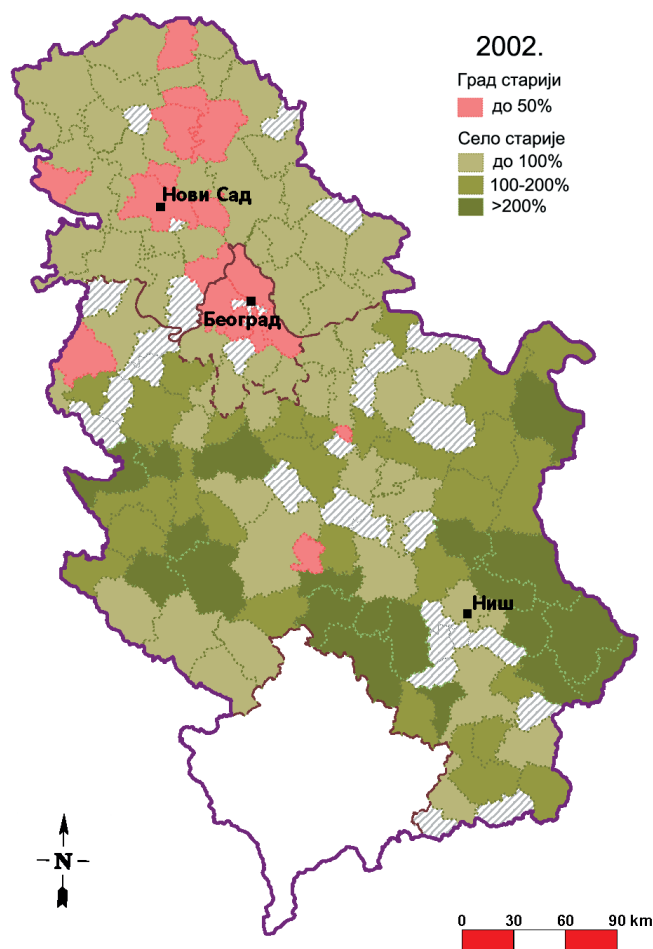
На другој страни, три преостала демографска пола концентрације људи, осим што добијају нову радну снагу, аутоматски повећавају и број потенцијалних родитеља, чија ће деца у већини своју егзистенцију такође остваривати у овим центрима. На овај начин, демографски јаз између две стране постаје све дубљи и непремостивији, представљајући основу за конфронтације у свим осталим друштвено-економским сферама.

На картама 1 и 2 приказано је како се у међупописном периоду 1991-2002. смањује јаз у демографској старости између села и града у Србији.

Карта 1. Компарација нивоа демографске старости према типу насеља 1991 (ниво општине)

Карта 2. Компарација нивоа демографске старости према типу насеља 2002 (ниво општине)

На карти 1 (стање по Попису из 1991) прво се да уочити основна дистинкција у просторном изразу процеса демографског старења у нашој земљи – Војводину не карактерише тако изразита поларизација између села и града као централну Србију. Друга очигледност је да је концентрација општина са градским центрима чије је сеоско залеђе дубоко остарео управо у планинским и пограничним зонама, тј. зонама традиционалног исељавања становништва. Међутим, на карти 2 се запажа да, само 11 година касније (Попис из 2002), у централној Србији више не постоји тако компактна зона општина са оштро поларизованим односом између урбаног средишта и руралног окружења по питању нивоа демографске старости. Напротив, долази до све већег приближавања између региона у погледу висине овог показатеља. Процес хомогенизације који је кренуо са севера државе лагано напредује ка југу, тежећи да већ према следећем попису, 2011, разлике сведе на нијансе у највећем делу државе. При том, лагано се увећава број општина у којима је урбана популација старија од руралне и тај процес је најинтензивнији у областима где је разлика у нивоу старости била релативно мала, тј. на северу земље и у два највећа градска центра, у којима и не функционише однос „урбано средиште – испразњено рурално залеђе“, већ принцип „гравитациони центар – експанзивна приградска насеља“.

С обзиром на то да, уз Ниш, ова два урбана средишта државе окупљају највећи део продуктивно-репродуктивне популације Србије, и да се у наредним деценијама не очекује озбиљнији опоравак општег нивоа плодности популације, то су управо области које ће у будућности одликовати најбрже

демографско старење. Велики број имиграната ће временом улазити у старо становништво, што ће у садејству са очекиваним продужетком животног века представљати огроман проблем са ширим спектром друштвених последица.

Табела 1. Брзина демографског старења 1991-2002 (1991=1)

	тип	1991-2002		
		укупно	мушкарци	жене
Република Србија	град	1.85	1.89	1.82
	село	1.54	1.54	1.53
Централна Србија	град	2.04	2.09	2.01
	село	1.60	1.60	1.60
Град Београд	град	1.86	1.87	1.85
	село	1.73	1.79	1.69
Војводина	град	1.61	1.68	1.57
	село	1.37	1.38	1.36

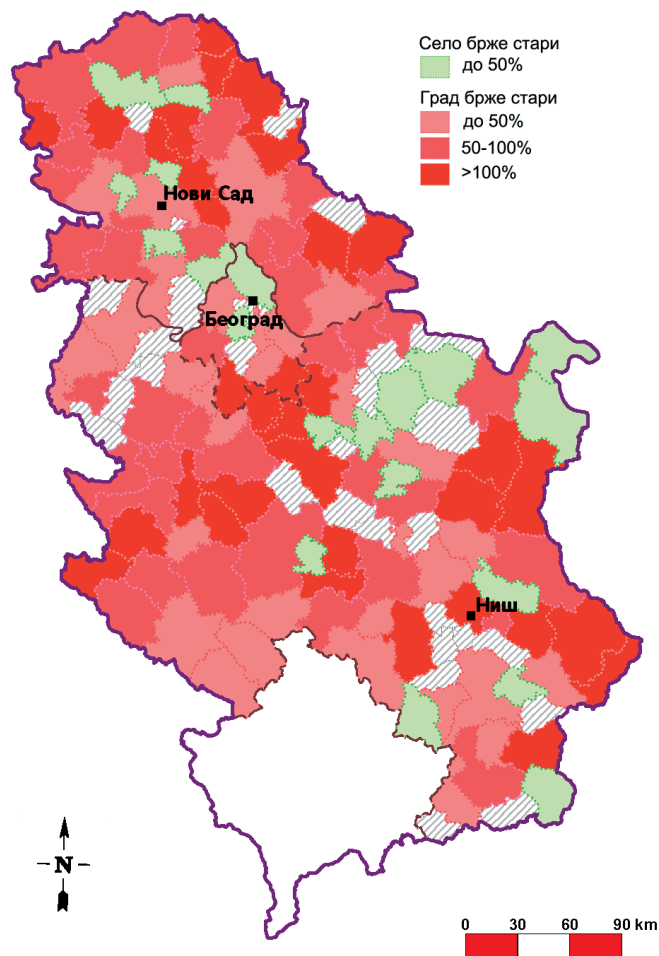
Извор: СЗС (1993), РЗС (2003)

У табели 1 се могу запазити и готово занемарљиве разлике у темпу старења у зависности од пола. Наиме, традиционално већи вишак старије популације жена у градским у односу на сеоске средине смањено се на нивоу Републике. Тако је кохорта жена старих 65 и више година у 1991. била за 46% већа од одговарајуће кохорте мушкараца у градским срединама државе, а 2002. за 39%. Сада је то доста ближе разлици у броју старих према полу у сеоским срединама, која је још од

1991. константно на 34%. Ово смањење релативног удела жена у старијој популацији изазвано је свакако наставком дугог рочног процеса смањења разлика у нивоу смртности између полова, које резултује све већим бројем мушкараца који достижу већу старост у поређењу са ранијим периодима.

Стога је уочљив за нијансу бржи темпо старења мушкараца у урбаним срединама централне Србије и Војводине између два пописа. Међутим, на територији Града Београда и у руралним деловима дошло је до нешто бржег старења мушкараца у овом периоду, али, као што је већ истакнуто, физиономско-урбанистичка и социо-културна дистинкција село-град, типична нарочито за централну Србију, не важи за зону простирања београдских општина.

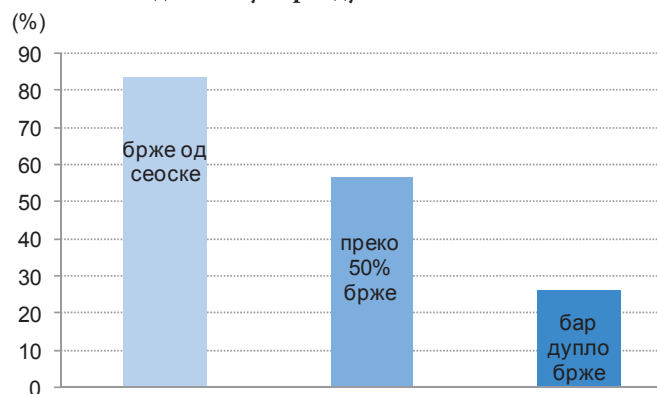
Карта 3. Брзина старења градских у односу на сеоска насеља 1991-2002. према индексу старења

Карта 3. приказује брзину старења градских у односу на сеоска насеља у свакој општини Србије (изузев оних које формално немају урбане средине) током последње деценије 20. века. Уочљиво је да планински и погранични региони, где је дистинкција према типу насеља јасно изражена, показују највећу разлику у брзини старења, тј. да су урбане средине далеко брже стариле од руралног окружења.

Код неколицине општина (представљених зеленом бојом на карти 3) сеоске средине су незнатно брже стариле од општинског центра и то су управо оне општине, изузев у случају Београда, где дистинкција градски центар-сеоско окружење није била никад толико јака да би функционисала као типичан имиграционо-емиграциони механизам град-село током друге половине 20. века. Другим речима, општински центри нису имали такав значај имиграционог пола за своје непосредно окружење, као у великој већини других општина Србије.

Графикон 2. Процент општина Србије у којима је градска популација брже старила од сеоске у периоду 1991-2002.

Цитирана литература:

ВОЈКОВИЋ, Г., ДЕВЕЏИЋ, М., (2003). „Старење становништва у функцији регионализације“, у: М. Спасовски (ур.), *Демографске основе регионализације Србије* (Београд: Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ).

LUKIĆ, V., NIKITVIĆ V., (2004). „Refugees from Bosnia and Herzegovina in Serbia: A Study of Refugee Selectivity“, *International migration*, Num. 42(4).

НИКИТОВИЋ, В. (2006а). „Каква је демографска будућност Србије?“ у: Рељић С., (ур.) *Бела кућа* (Београд: Службени гласник).

НИКИТОВИЋ, В. (2006б). „Процес демографског старења у Војводини и централној Србији током последње две деценије 20. века“, *Зборник Мајинце српске за друштвене науке*.

РЗС (2003). *Становништво: попис становништва, домаћинства и становова у 2002, књ. 2 – Пол и старост: појаци и насељима*. (Београд: Републички завод за статистику Србије).

СЗС (1993). *Попис становништва, домаћинства и становова у 1991. години, књ. 4 – Становништво, пол и старост, појаци и насељима и оштинама*. (Београд: Савезни завод за статистику)

UNITED NATIONS (2003). *World Population Ageing 1950–2050*. (New York: Population Division, DESA, United Nations)

UNITED NATIONS (2005). *World Population Prospects. The 2004 Revision, Highlights*. (New York: Population Division, DESA, United Nations)

Мр Владимир Никићовић